

Анцышкин И.В.

Историк,

главный хранитель

Никопольского краеведческого музея

г. Никополь, Украина

[Биография](#)

Могила Сірка - шлях через століття

У 1680 році помирав старий отаман на своєму хуторі, подалі від січового товариства, щоб не бачили козаки його немощі. Ось, що писав козацький літописець Самійло Величко: «Того ж літа, серпня першого числа (11 за новим стилем), упокоївся, похворівши трохи, у Грушівці (хутір Грушівка, поблизу сучасного міста Марганця, зараз знаходиться на дні Каховського водоймища - Авт.) на пасіці своїй славний кошовий отамана Іван Сірко. Доставлений водою на Запорозьку Січ, він був похований з почестями усім Військом Низовим Запорозьким у полі за Січчю, навпроти московського шанцю, де погребалося й інше козацьке товариство. Ховали його 2 (12) серпня знатно, з гучною гарматною та мушкетною пальбою і з великою од усього Війська Низового жалобою... Знатну над ним могилу насипали і на ній камінний хрест поставили з належним написом імені та діянь».

По собі кошовий отаман залишив добру пам'ять славного воїна та захисника українського народу. Івана Дмитровича знали та поважали і можновладці, і його вороги, і простий народ. Тож не дивно, що й після смерті склалися легенди про Сірка та його могилу. В народі оповідали, що п'ять років козаки возили тіло кошового водою і суходолом, щоб лякати ворогів. Інші переказували про правицю Сірка, яка теж наводила жах на супостатів. Йшла чутка, що взагалі, щоб охоронити землі Коша, то тіло Сірка на три частини заховане: перша на Чортомлицькій Січі, друга - під Кривим Рогом, третя - аж під Полтавою. Про силу Сіркову знали й на далекій Московщині. У 1812 р. цар Олександр І нібито наказав привезти правицю отамана та обнести її тричі навколо Кремля, щоб Наполеон не утвердився в Москві. Так і сталося. А ще знали люди, що Сірко був характерником, воїном-чаклуном. Отож, хто бажав перейняти від нього силу нелюдську, тому треба було уночі, при повному місяці, до першого крику півня, наносити ротом води із Дніпра і полити увесь курган, під яким була могила кошового.

Це, звісно, лише легенди. Життя було значно прозаїчніше та страшніше за будь-яку вигадку. Похований козаками посеред степу, але неподалік від сивого Дніпра, Сірко й після смерті не знайшов спокою, як не мав його й при житті. Перший раз могилу його було сплюндровано у 1709 році. Тоді російські війська під командуванням полковника П. Яковлева зруйнували Чортомлицьку Січ, а «солдатушки браві ребятушки» пограбували могили на козацькому цвинтарі, приваблені чутками про золото та цінні речі, що клали небіжчику у труну. Тим більше, що був прямий наказ начальства - могили зрівняти із землею. Кістки Сірка були викинуті із домовини, зброя і шати кошового вкрадені. Козаки не встигли привести до ладу поховання, адже їм довелося втікати від шибенець на південь, до турецьких земель. Останки Сірка підібрали селяни с. Капулівки і поклавши їх до труни, зберігали у клуні, чекаючи повернення запорожців.

У 1734 році, за царювання імператриці Ганни Іванівни, козаки повернулися на свої землі і перше, що воно зробили - це відновили могилу славного кошового. Урочисто перепоховали кістки Сірка і знову насипали над могилою курган. Тепер замість хреста встановили кам'яну плиту з вапняка. На одному боці плити було зображено розп'яття Христа, а на другому - угорі викарбувано хрест, а нижче - напис: «Року божого 1680 мая 4 преставися рабь бож Иоань Серько Дмитрови атамань кошовий воска запорозкого за его цпв Феодора Алексеича. Памят праведнаго со похвалами».

Та знову недовго довелося лежати у спокої кошовому. Настав 1775 рік і знову російські війська під орудою найманця Текелія зруйнували Січ. А могили цього разу грабували донські козаки. І знову сплюндровано останній прихисток Сірка. І знову козакам доводиться відновлювати могилу і курган. Та хоч і встановили камінь на своє місце, але минулої слави не повернули. Розійшлися козаки по усім-усюдам, а землі їх німка Катька повіддавала зайдам московським. Землі Коша Запорозького ділилися, продавалися. Ними гендлював хто хотів. І з часом могила кошового опинилася на городі капулівського селянина Миколи Олексійовича Мазая. Наприкінці XIX ст. могила уявляла із себе невеликий земляний горбик, обсаджений довкола кучерявими шовковицями і високими тополями та увінчаний кам'яною плитою.

У XIX сторіччі могилу Сірка відвідували як місцеві мешканці (нікопільці полюбляли влаштовувати біля кургану пікніки), так і відомі люди. Наприклад, у 1880 році художники І. Репін та В. Серов майже цілий місяць пробули на Нікопольщині, де збирали матеріали про запорожців. У с. Капулівці Репін намалював ряд малюнків і серед них - «Могила Сірка».

Відомий історик запорозького козацтва Д. Яворницький зробив перший крок для створення в Капулівці меморіального музею І. Сірка. На жаль, під час громадянської війни цей музей було розгромлено, всі експонати знищено. На щастя перепітї встановлення Радянської влади не торкнулися могили і каменю. Як постраждалий від царату (заслання до Тобольська) Сірко був очищений від «скверни націоналізму» і місце його похованн не чіпали. Камінь вцілів навіть під час II-ї Світової війни. Місцева Організація українських націоналістів провела упорядження могили, розбила поруч сквер, зробила огорожу. Для догляду було найнято спеціальну людину. Тому німецькі офіцери, які прибували до могили на екскурсію вели себе пристойно. Після приходу Червоної Армії доглядальника посадили за зраду Батьківщини, а подальша доля могили кошового викликає лише сум.

А все починалося так добре. У післявоєнний час була відтворена надгробна плита, а в ознаменування, так званого, 300-річчя «воз`єднання» України із Росією, у травні 1956 року, біля могили І. Сірка був встановлений на гранітному постаменті бюст, виготовлений скульпторами по відомій картині Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Відлили бюст із чавуну на Дніпропетровському заводі ім. Леніна. І нарешті могила була взята на облік, як пам'ятник республіканського значення. Але тим часом меморіалу почали загрожувати води Каховського водоймища, «будівлі комунізму», які невблаганно розмивали берег.

14 травня 1964 р. з'явився перший документ, направлений районною владою до Києва. Нікопольське начальство зверталось до інституту археології: «У зв'язку із будівництвом Каховського водосховища частина с. Капулівки потрапила у зону затоплення водоймища, усі житлові і виробничі приміщення відселені. Могила І.Д. Сірка, на сьогодні знаходиться в зоні інтенсивного берегоруйнування і потребує термінового переносу могили, так як за планом набору води у водосховищі рівень води до 15 червня досягне 16 відмітки і нанесе ушкодження пам'ятнику і могилі.

У зв'язку із тим, що значна частина с. Капулівки переселена на нове місце, у перспективі розвитку населеного пункту обмежена розробкою марганцевих руд, виконком райради депутатів трудящих за попереднім узгодженням із партійним комітетом Нікопольського виробничого управління, Нікопольським міськкомом КП України і міськвиконкомом вважають за потрібне перенести могилу і пам'ятник І.Д. Сірка в м. Нікополь.

Виконком Нікопольської райради депутатів трудящих, прохає Вашого дозволу на право перенесення иогили».

Як там розвивались події у Києві невідомо, але 27 травня 1964 р. до райради було надіслано лист з Інституту історії АН СРСР, за підписами диретора інституту історії А. Касименка і директора інституту археології С. Бібікова. В листі йшла мова про підтримку планів із перенесення могили і про відрядження до Нікополя О. Апанович, на той час кандидата історичних наук. Знову ж таки результат її відрядження невідомий. Але 27 серпня 1965 р. райрада звертається до облради із проханням про термінове виділення 12 000 карбованців для «переселення із зони затоплення Каховським водоймищем 8-ми аварійних будівель колгоспників і могили кошового отамана Запорозької Січі Сірка». Поки пишуться папери у вересні 1967 р. екскурсія школярів з м. Орджонікідзе звалює камінь і він ламається майже навпіл.

Результатом усіх цих клопотань стало розпорядження № 459-р від 23.11.1966 р. за підписом заступника голови виконкому обласної Ради депутатів трудящих В. Чередніченка. Ось воно: «Розглянувши пропозиції виконкому Нікопольської районної Ради депутатів трудящих про перенесення останків кошового отамана Війська Запорозького І.Д. Сірка в зв'язку з інтенсивним берегообрушенням Каховського водоймища, що ставить під загрозу обрушення могили, дозволити виконкому Нікопольської районної Ради депутатів трудящих провести відповідні роботи з перенесення останків кошового отамана Війська Запорозького І.Д. Сірка в центр села Капулівки...». Тобто, місцева влада бажала взагалі позбутися клопоту про пам'ятник і відфутболити його до Нікополя, а обласна дозволила перенести до центру села. Та місце упокоєння кошового було знайдено зовсім в іншому місці.

8 червня 1967 року до могили Сірка приїхала чергова комісія, до складу якої входили А. Крикін - начальник обласного відділу по справам будівництва та архітектури, М. Кікоть - заступник голови виконкому Нікопольської районної Ради депутатів трудящих, Камрат Л. - секретар Нікопольського РК КПУ, Яковенко Н. - зав. райвідділом культури. Визнавши задовільний стан «могили-пам'ятника», комісія вирішила «перенести могилу-пам'ятник Іван Сірка на місце дозорного кургану, що знаходиться на відстані 1 200 м від с.

Капулівки вздовж дороги між с. Олексіївка і с. Капулівка». Думку комісії підтримав і доктор історичних наук, професор, голова обласного правління охорони пам'яток В. Борщевський. Доля могили була визначена остаточно.

Це підтвердило й рішення райради № 303 від 15.11.1967 р., в якому йшлося про термінове перенесення могили і створення комісії з перенесення. Назвемо цю комісію поіменно, адже нікого з них вже нема у живих (протягом двадцяти років прокляття Сірка звело їх зі світу). Отже, голова комісії - Кікоть М. Члени - Яковенко Н., Крилова Л. - археолог з ДІМу, Капатура О. - головний інженер-будівельник виробничого управління с/г, Хайло Ф. - зав. Капулівською виробничою дільницею колгоспу ім. Горького, Прус О. - секретар парторганізації Капулівської виробничої дільниці колгоспу ім. Горького, Кацило Г. - зав. Капулівською медичною дільницею, Чехович В. - архітектор райвиконкому, Шконда В. - зав. архітектурно-художньої майстерні районного товариства охорони пам'яток.

Саме вони підписали акт, в якому йшлося про розриття могили кошового отамана. Ось витяги з цього акту: «... 23 листопада 1967 року о 12 годині дня були розпочаті роботи з рокопки могили». Як оповідають капуляни-свідки, йшов дощ зі снігом, зтемніло дуже рано, бульдозеру довелося включити фари, могилу освітлювали і фари вантажівки, що стояла поруч з курганом. Бульдозер ножем розбив стару труну і кістки кошового висипалися на землю. «...Була знята надгробна плита-обеліск, а потім земля із насипного кургану... В центрі під курганом у материковому шарі ґрунту на глибині 1 м 30 см були знайдені контури труни, виготовленої із дошок осокора, довжиною у 2 м 30 см, з товщиною дошки приблизно 65-70 см. При прискіпливому вивченні археологом тов. Криловою у труні було знайдено майже повністю зберігшийся людський кістяк, що відповідав 1,75-1,80 см, людського зросту. Черепна коробка виявилася сильно деформованою. У труні, а також навколо домовини інших предметів не знайдено, крім незначних залишків одягу, виготовленого із шовкової тканини і головного убору, виготовленого із соболиного хутра... Розкопана могила оброблена дезинфікуючими засобами... На новому місці на вершині сторожового кургану була вирита яма глибиною 2 м, обкладена цеглою, куди встановили труну з останками кошового отамана Війська Запорозького І.Д. Сірка, а потім труну перекрыли залізобетонними плитами і засипали землею». Перед похованням на верхівці кургану встановили бюст Сірка.

Ще кілька слів з оповідей свідків. Крилова, яка до речі, тільки-но була переведена до Дніпропетровського історичного музею із Саратова, склала кістки у лантух і перенесла їх до сільради, де розклала у новій домовині. Вона також вилучила череп кошового, замінивши його на череп тюрського походження. Курган, до якого перенесли могилу, був нерозкопаний і відносився до епохи ранньої бронзи (коли рили яму знайшли два кістяки того часу). Він мав назву Сторожова або Бабина могила. Друга назва пов'язана з тим, що саме на цьому кургані проходила межа Січі, на яку жінок не пускали і вони на цьому місці чекали своїх чоловіків-козаків.

Пізніше, у часописі «Судово-медична експертиза» (№ 2, 1970 р.) було опубліковано допис «Судово-медичні та археологічні матеріали до поховання 288-річної давнини». У ній подавались такі факти: «...Могила уявляла із себе сферичний пагорб діаметром 7 м, висотою 1,5 м... У полості черепа знайдено висохлий головний мозок розміром 6x4,8x2,5

см із збереженою конфігурацією напівкуль і мозжечка. Тканина мозку чорно-сірого кольору, крихка, при натисненні крошиться. Причина висихання і доброго збереження головного мозку на тлі повного скелетування трупу і відсутність залишків муміфікованих м'яких тканин незрозуміла... При дослідженні костних останків встановлено, що вік І.Д. Сірка був більш ніж 70-75 років, а зріст 174-175 см».

А в цей час череп Сірка мандрував на північ. 27 листопада 1967 р. він був переданий у лабораторію пластичної антропологічної реконструкції професора М. Герасимова. Та той раптом помер і череп відправили до Ленінграду в інститут етнографії ім. М.М. Міклухи-Маклая АН СРСР. Тут ним зайнялася учениця померлого професора - кандидат біологічних наук Г.В. Лебединська. Вона вважала за потрібне відтворити Сірка трохи молодшого за той вік, у якому він помер. Що й було зроблено.

А тим часом, хоч переховання й завершилося, пристрасті навколо могили продовжували бушувати. У грудні 1967 р. секретар Нікопольського РК КПУ В. Остапченко і голова райвиконкому М. Ольшевський пишуть листа до облвиконкому про подальше облаштування могили, а закінчують листа такими словами: «Громадскість району вважає недоцільним і зовсім невірним повторне перепоховання останків І.Д. Сірка в Запорізькій області». Ця фраза була пов'язана зі спробою музею на о. Хортиці, де майже нічого не пов'язано із запорожцями, підгрести під себе усі пам'ятки козацького часу. Ось як описує свідок події літа 1967 р.: «...Очолював похід заступник заввідділом культури облвиконкому Бурулько. В його складі були директор краєзнавчого музею А.Д. Мільська, археолог В.Ф. Пішаннів та ін. На вантажній машині, в кузові якої під брезентом стояла порожня домовина, вони прибули в Капулівку. Зупинилися біля могили Сірка, де на вигоні сільські чабани пасли корів. Слово-по-слову, і хтось із чабанів дізнався про мету приїзду «гостей». Тож не встигли копачі загнати свої лопати в землю, як звістка «Запоріжці хочуть забрати Сірка» миттю облетіла все село. До місця події повалив люд. У школі припинились заняття. Старшокласники стіною оточили могилу. «Чого приїхали? Кістками ляжемо, а Сірка не віддамо», - гув натовп.

Вкрай спантелений Бурулько мусив дати відбій. Команда швиденько всілася в машину. Але на цьому справа не закінчилася. Бурулько з командою взяв курс до райцентру в Нікополь, де він хотів знайти управу на непокірних капулівців. Трапилось так, що голову райвиконкому прибулі зустріли на східцях ганку райради. Так і так, почав жалітися на капулівців Бурулько... А в цей час із райвиконкому вийшов Д.С. Коротченко (тоді Голова Президії Верховної Ради УРСР). Він саме тоді приїхав на зустріч зі своїми виборцями, бо за рознарядкою мав балотуватися тут до Верховної Ради.

- Чого вони хочуть? - показав поглядом Коротченко на команду Бурулька.

- Забрати Сірка на Хортицю. - відповів голова.

- Якого Сірка? - не «врубався» спочатку в суть справи Коротченко.

- Звісно якого, - втрутився в розмову Бурулько, ще не знаючи, яка поважна державна особа стоїть перед ним, - не собаку ж, а отамана.

- То хай беруть, - не звертаючи уваги на роздратований тон Бурульки, мовив Коротченко.

- Але ж народ проти цього, капулівці он, говорять, стіною стали.

- Народ проти? - швидко зорієнтувався Коротченко, що народ - то ж його виборці. - Тоді хай залишається Сірко тут.

Спіймавши облизня, Бурулько зі своєю командою знову полізли в машину, всілися на кришку порожньої домовини і ні з чим поїхали на Хортицю». Історія мала продовження. До капулянина Я. Басацького, організатора перепоховання, приїжджали працівники Запорізького обкому партії. Запитували, хто дав дозвіл на перепоховання і на якій підставі? Погрожували судом. Приїжджали навіть два представники із Києва. Але все обійшлося і нова могила височила біля дороги на Капулівку.

Коли реставрація Лебединської була завершена, Нікопольський райком вирішив замінити пам'ятник на новій могилі. 29.03.1972 р. було прийнято рішення, в якому було сказано: «Реконструювати та облаштувати місце поховання кошового отамана Запорозьких козаків І. Сірка, встановити на ній нову гранітну фігуру І. Сірка (використавши надану майстернею інституту етнографії СРСР скульптуру його образу, що виготовлена за його черепом) загальною вартістю 15 000 крб.». Також 40 000 крб. прохали на пам'ятні гранітні стели, що «відображають героїзм Запорозького козацтва і дружбу українського і російського народів». Гроші на новий бюст виділили, а на стели не дали. У 1980 р. старий бюст було замінено на новий, вилитий з бронзи у цеху нікопольської «Сільгосптехніки». Бюст встановили 3 травня, проігнорували справжню дату смерті кошового.

Тим часом наближалися роки перебудови і національного відродження. Як грім з ясного неба у 1990 р. для райкому партії стало відзначення 500-річчя запорозького козацтва на могилі Сірка. Перший секретар райкому М. Письменний дав наказ розгорнути агітацію в пресі проти «бандерівців», які хочуть приїхати до могили кошового. А тут якраз ще й череп повернувся до Нікополя (його вилучив із фондів інституту український антрополог С. Сегеда). Та допоховати його райком не дозволив. Майже 40 000 українців були в серпневі дні біля могили Кошового. Пісні, прапори, вишиванки, патріотичні заклики - все це було як весняний день після довгої зими.

Ось, що згадує про ті дні, відомий історик козацтва, отець Ю. Мицик: «Викликали мене до райвиконкому і кажуть: «Ми тобі виділимо бур, ти вночі асфальт пробури, голову підкинь, а вранці, коли прийдуть козаки, ми урочисто оголосимо про те, що захоронення відбулося. І тебе усім покажемо, як героя». «Та що ви, - відповідаю, - я не трунокопач, щоб вночі по могилам лазити. Треба підзахоронити вдень, в урочистій обстановці, щоб усі могли до цього обряду долучитися. Та й не по-християнські це - таємно підкидати череп».

А тут вже не за горами й 1991 рік. Секретар райкому стає головою райдержадміністрації, а череп лежить в одному із сейфів цієї держустанови і, як кажуть співробітники, від цього сусідства починаються головні болі та хвороби.

А поки йдуть роки - на могилі влаштовуються різні заходи і, навіть, з`являються бізнес-проекти. Швидко створене і так само швидко зникле АТ «Січ відроджена» у 1994 році планує побудувати біля могили капличку, реду, кузню, гончарну майстерню, крамницю і приймати за долари іноземних туристів. Але всі плани зійшли на пси, а в тому ж році невідомі спалили біля могили старовинний вітряк. А той камінь, який було поставлено козаками у XVIII ст. було прикрито футляром з товстого скла. У 1997 р. невідомі вночі розстрілювали його із гвинтівок. На самій могилі влаштовувалися пиятики під місяцем, після яких залишалися купи сміття та битого скла. А апофігеєм усієї цієї вакханалії блюзнірства стало рішення X сесії райради, з благословіння все того ж колижнього секретаря райкому, про вирішення долі черепа.

В районній газеті 19 серпня 1997 р. з`явилася замітка, у якій пропонувалося череп віддати до музеїв або Нікополя, або Дніпропетровська, або спалити череп і розвіяти прах над курганом. Все ж таки череп потрапив до ДІМу. І тут на його захист стали місцеві краєзнавці - Л. Бурда, В. Саламаха, М. Жуковський та інші, які зверталися до усіх найвищих інстанцій.

Справу у свої руки взяла Дніпропетровська облдержадміністрація на чолі з М. Швецьом. Був розроблений новий проект облаштування могили. До меморіалу прибули археологи з Дніпропетровського держуніверситету на чолі з В.А. Ромашкой. Вони розкрили могилу і виявили, до речі, що Сірко похований не за звичаєм, а ногами на захід, а також витягнули чужий череп. Кістяк кошового було відправлено на експертизу до обласного центру у лікарню ім. Мечнікова, де було проведено експертизу, що виявила чисельні сліди від поранень.

Допоховання було призначено на 21 серпня 2000 року. Воно неодноразово переносилося, чекали на появу тодішнього гаранта, який так і не з`явився, а це не дозволило усім бажаючим вчасно прибути на це дійство. Тому більшість козаків були російського спрямування, які ще раз засвідчили свою ворожість до незалежності України та історичної пам`яті українського народу.

Але все ж таки череп і кістки, що зберігались у Медичній академії, були допоховані і прах кошового нарешті упокоївся на місці свого вічного спочинку. **Перевод в електронный вид** : Бутенко О.П.

На нашем сайте Вы можете узнать больше об Иване Дмитриевиче Сирко:

- [Сирко Иван Дмитриевич \(около 1610-1680 гг.\)](#)

[В случае использования материалов этого сайта активная ссылка на сайт обязательна](#)